

Міхаїл ШУМЕЙКО

**ВІД РЕСТИТУЦІЇ – ДО СПІЛЬНОГО
КОРИСТУВАННЯ ІНФОРМАЦІЄЮ**

28 листопада 2007 р. у Мінську, в Національному історичному архіві Білорусі (далі – НІАБ) відбувся обмін мікрофотокопіями документів між НІАБ і Головним архівом давніх актів (Варшава), в результаті якого білоруський архів одержав 160 тис. кадрів мікроплівки з частини фамільного фонду кн. Радзивіллів, що зберігається у Варшаві, а в Польщу було надіслано стільки ж кадрів фонду Бранського гродського суду (Підляшшя), який зберігається у Мінську.

Ця подія привернула увагу громадськості Білорусі; друковані й електронні ЗМІ детально інформували про неї своїх слухачів і читачів¹. З огляду на неординарність цього заходу нами підготовлено цю статтю, одне із завдань якої – висловити деякі міркування, пов'язані з проблемами архівної реституції в сучасних умовах з урахуванням наявних інформаційних технологій, появи нових форм її вирішення тощо. Друге завдання, перебуваючи в руслі реституційної проблеми, має суто конкретний характер, а саме: прослідкувати на прикладі Радзивіллівського архівного зібрання долю його білоруської частини в роки Другої світової війни та в повоєнний час.

Відзначимо, що ми вже неодноразово зверталися до проблеми архівної реституції². Зазначимо також, що в останні роки чимало зроблено у цьому напрямі й іншими дослідниками: зокрема, на історичному факультеті Білоруського державного університету Т. Д. Гернович підготовлено кандидатську дисертацію про джерела з історії реституції білоруських архівів; нею ж опубліковано низку статей на цю тему в білоруських і українських архівознавчих і археографічних періодичних та продовжуваних виданнях³. Особливо виділимо підготовлені з ініціативи, а також за участю білоруських архівістів міжнародні наукові конференції, присвячені проблемам архівної реституції та спільного використання спільної документальної спадщини, які, поза сумнівом, зробили суттєвий внесок у розроблення їхніх численних аспектів (правових, моральних, інформаційно-технологічних та ін.)⁴.

Однак, попри очевидні зрушення в даній проблематиці, вона продовжує лишатись актуальною і такою, що потребує до себе постійної уваги, що пояснюється, як наголосив керівник Федерального архівного агентства Росії В. П. Козлов, “гостротою проблеми, що приховується за нею, її вразливістю для суспільної свідомості і національної гідності, тісним зв'язком з політичними процесами сучасності”⁵.

Окрім вищезазначених причин, вона тісно пов'язана з політикою, часто стаючи її заручницею. Своєрідними символами архівної реституції стали такі поняття, як “Смоленський партійний архів”, “Особливий архів у СРСР”, “Російський закордонний історичний архів у Празі”, нещодавно народжений вислів архівного лексикону “Архів Баха” та ін. За ними – доли переміщених архівних зібрань та спроби їх повернення у місця походження (в одних випадках), вирішення питань рівного доступу до них та використання в наукових й інших цілях (в інших).

Остання обставина набуває в сучасних умовах особливого значення. Глобалізація, розвиток засобів комунікації, відсутні раніше технічні можливості обміну інформацією надають проблемі архівної реституції іншого змісту й іншої спрямованості. Принципово важливим є зафіксоване в ст. 10 Міжнародного кодексу етики архівістів (1996 р.) поняття “світової документальної спадщини”. Положення про те, що “архівісти повинні сприяти забезпеченню збереженості та використанню світової документальної спадщини у співпраці одного з іншим та з представниками інших професій”, є дуже важливим у визначенні стратегічних напрямів діяльності національних (державних) архівних служб у справі виявлення й обліку пов'язаних походженням або відношенням з країнами цих служб архівних документів, що знаходяться за межами даних країн. Продовжуючи займатися розробленням цих напрямів, архівісти повинні вирішувати й більш глобальну проблему – зберігати сегмент світової документальної спадщини, що знаходиться в їхньому віданні, та забезпечувати його доступність для світового співтовариства.

Обговоренню саме цього завдання значною мірою була присвячена міжнародна наукова конференція “Програма ЮНЕСКО “Пам'ять світу””: діяльність бібліотек, архівів, музеїв щодо збереження документальної спадщини”, що відбулася в Мінську наприкінці листопада – на початку грудня 2006 р. Звертаючися до учасників конференції при її відкритті, голова Національної комісії Республіки Білорусь у справах ЮНЕСКО В. Г. Счастний звернув увагу на актуалізацію в сучасних умовах питання про документальну спадщину, що опинилася внаслідок певних подій, часто трагічних, за кордоном. Він зазначив, що це стає приводом для серйозних міжнародних розбіжностей і навіть суперечок. Водночас він підкреслив, що “наявні міжнародні багатосторонні механізми можуть розглядатися лише як джерела рекомендацій, що можуть використовуватися для підготовки двосторонніх документів як основа вирішення на міжнародному рівні питань, що стосуються передавання чи спільного використання культурних цінностей”⁶.

Не можна не погодитися з його думкою про те, що міжнародні домовленості можуть виявитися цілком неефективними без заінтересованої участі в їхньому здійсненні музейних (від себе додамо – архівних, бібліотечних) працівників, їхніх активних контактів, співробітництва у рамках міжнародних проектів тощо.

Як відомо, у 1992 р. ЮНЕСКО заснувало програму “Пам'ять світу”. Приводом для цього стало усвідомлення світовим співтовариством необхідності забезпечення збереженості та доступу до документальної спадщи-

ни різних країн. В її рамках запроваджено реєстри документальної спадщини трьох типів: міжнародного, регіонального і національного, до яких включають матеріали, що мають світове значення. До міжнародного реєстру включається вся документальна спадщина, що відповідає критеріям відбору, затвердженим відповідними міжнародними структурами і схваленим генеральним директором ЮНЕСКО. “Реєстр “Пам’ять світу” покликаний спонукати держави до виявлення, обліку та забезпечення збереженості всієї документальної спадщини.

До 2006 р. у реєстр включено 120 пам’яток документальної спадщини із 59-ти країн, у тому числі: колоніальні архіви (Бенін), Журнал Джеймса Кука (Австралія), Архів династії Цін (Китай), писемна спадщина Гете (Німеччина) та Шопена (Польща) та ін.

Детальна інформація про поповнення цього й інших реєстрів міститься на сайті ЮНЕСКО www.unesco.org/webworld

У 2004 р. було розроблено концепцію “Пам’ять Білорусі”. Нині цей проект державної програми узгоджується з відповідними міністерствами та відомствами країн. До конкретних проектів програми включено й проект “Архівні зібрання князів Радзивіллів”. Він, як пілотний проект міжнародного співробітництва, був обговорений на згаданій вище науковій конференції і включений в її підсумковий документ.

Як відомо, особовий архів кн. Радзивіллів розпорошено по сховищах Білорусі, Німеччини, Литви, Польщі, Росії, України, інших країн. Тому у віртуальній реконструкції даного документального зібрання однаково зацікавлені представники цих (і не тільки!) країн. У рамках проекту щодо збереження документальної спадщини Радзивіллів передбачається випробувати механізм взаємодії на національному і міжнародному рівнях зі збереження документальної спадщини. Й обмін мікрофотокопіями, що відбувся 28 листопада 2007 р., про який йшлося на початку цієї статті, як і попередня публікація білоруськими архівістами (у 7-му вип. збірника “Вяртанне”) опису “литовської частини” Несвізького архіву кн. Радзивіллів, слід розглядати як перші кроки в напрямі реалізації даного проекту.

Далі, ґрунтуючись на документальних джерелах білоруських архівів, спробуємо простежити долю частини Радзивіллівського архіву, що залишилася в Білорусі, уникаючи при цьому повторення вже дослідженого нашими попередниками⁷ й акцентуючи головну увагу на “реституційних проблемах”, які виникли у минулому столітті у зв’язку з цим унікальним архівом, пов’язаним своїм походженням і відношенням з багатьма європейськими країнами.

Одна з перших спроб реальної (а не віртуальної) реконструкції роз’єданого на початку ХХ ст. Несвізького архіву здійснювалася після подій 17 вересня 1939 р. в умовах, які можна назвати “природньою реституцією” насильницьки розділеного на початку 1920-х рр. національного архівного фонду Білорусі. Ця спроба не могла бути успішною, враховуючи наявну тоді доволі складну міжнародну ситуацію, обумовлену нападом фашистської Німеччини на Польщу.

5 липня 1940 р. бюро ЦК КП(б)Б прийняло рішення про передання “економічної частини” архіву кн. Радзивіллів, що зберігалася в Несвізь-

кому замку, так само як і бібліотеки, в Академію наук БРСР⁸. Проте це рішення вищого партійного органу республіки через бездіяльність створеної для його реалізації комісії не виконувалося. І тоді 3 січня 1941 р. бюро ЦК КП(б)Б знову заслухало питання “про передання майна і цінностей колишнього замку Радзивілла”, створивши для цього нову комісію у складі начальника Управління у справах мистецтв при РНК БРСР (він же очолював оргінструкторський відділ ЦК КП(б)Б) А. Б. Озирського, заст. наркома торгівлі Д. Л. Геліна, віце-президента АН БРСР С. М. Ліпатова та ін. Комісії доручалося в тижневий строк подати свої пропозиції про розподіл майна і цінностей, керуючись при цьому попередніми рішеннями у частині, що торкалася архіву та бібліотеки.

До початку березня 1941 р. архів перевезли з Несвіжа і приєднали до вивезеного ще в жовтні 1939 р. із Вільно архіву, що склав Історичний архів при АН БРСР⁹. Про це повідомляв згаданий вище С. М. Ліпатов у доповідній записці від 11 березня 1941 р., надісланій до ЦК КП(б)Б і РНК БРСР¹⁰.

Цей документ, на наш погляд, становить інтерес у двох аспектах: інформаційному (автор записки, покликаючись на виявлений “Очерк Несвижского архива”, підготовлений у 1935 р. його архіваріусом Б. Туган-Тауроґінським¹¹, ознайомлює з початковою структурою архіву, коротко характеризує його обидві частини) та реституційному. Зупинимось детальніше на останньому.

Відзначивши на початку записки факт переміщення архіву з Несвіжа до Мінська (60 т, що склало близько 100 погонних метрів стелажів), С. М. Ліпатов далі, спираючись на відомості “Очерка” Б. Туган-Тауроґінського, підкреслює, що найважливіша його частина (20 розділів з 30-ти згідно з систематизацією польського архіваріуса), “яка є складовою частиною Несвізького архіву, продовжує знаходитись у Варшаві на Маршалківській вул., № 113-2, куди вивезли білополяки з Мінська під час польсько-радянської війни”¹².

А завершував записку висновок, що був, на наш погляд, зразком політичної еквілібристики, до якої змушені були вдаватись у тому дуже незрозумілому, навіть для таких учених мужів, як віце-президент Академії наук, міжнародному політичному становищі, яке існувало починаючи з серпня 1939 р. у СРСР: “Виходячи з того, що матеріали Несвізького архіву є архівними документами колишніх установ на території БРСР, Литовської РСР, Української РСР, – це означає – СРСР, і що ці архівні матеріали висвітлюють історію білоруського, литовського і українського народу¹³, вважаємо, що всі матеріали Несвізького архіву, вивезені білополяками у Варшаву, належать і повинні бути віддані народам СРСР. Тому Академія наук БРСР просить КП(б)Б і РНК БРСР про вжиття відповідних заходів задля повернення з Варшави матеріалів Несвізького архіву”¹⁴.

Лишаючи осторонь ігнорування автором записки приватного характеру документів, що складають це архівне зібрання (воно, як відомо, підпадало під дію відповідних актів про націоналізацію, прийнятих Народними Зборами Західної Білорусі), відмітимо цілковиту невизначеність у позначенні форм організації “відповідних заходів для повернення із Варшави...

архіву”. С. М. Ліпатов оминає питання про те, до кого мають звертатися вищий партійний орган та уряд Білорусі задля повернення з Варшави, перетвореної нацистами на центр “генерал-губернаторства”, Несвізького архіву, що знаходився там. Вважаю, що, усвідомлюючи делікатність ситуації, партійне і державне керівництво республіки навряд чи “дали хід” записці, зробивши її виключно набутком архіву.

Несвізький архів, що зберігався напередодні та в перші роки війни й окупації Мінська нацистами у складі Історичного архіву при Академії наук Білорусі, зазнав на собі всієї мінливості долі, що є неминучим у подібного роду ситуаціях. Викинутий окупантами на вулицю, архів потім було зібрано і повернено колишніми співробітниками Академії в її будівлю, а згодом упорядковано, наскільки це було можливо в умовах війни, польським архівістом Вацлавом Гізберт-Студницьким, який приїхав із Варшави¹⁵.

Складений Студницьким за дорученням німецьких архівних властей реферат про Несвізький архів (його рукописний примірник знаходиться у справі фонду 694 (Радзивілли, князі) НІАБ)¹⁶, а також діловодні документи Мінського історичного архіву періоду окупації дають уявлення про його долю в роки війни. У рефераті повідомляється, що Несвізький архів “з квітня цього року [тобто 1943. – *М. Ш.*] упорядковується автором цього реферату” і що розміщено його у Державному архіві, в Побернардинському монастирі¹⁷.

План евакуації Мінського історичного архіву, підготовлений його архіваріусом В. К. Новаковським 1 березня 1944 р., конкретизує відомості реферату Студницького. Відзначаючи відсутність спеціального приміщення для зберігання Несвізького архіву (“перебуває в безладі на горищі і під костолом” Побернардинського монастиря), В. К. Новаковський вважає його не окремим архівом, а лише одним з фондів Мінського історичного архіву, оскільки “більша частина володінь князя Радзивілла знаходилась у межах колишньої Мінської губ.”¹⁸. Враховуючи неодноразові перебазування архіву з одного місця в інше, його “певну бездоглядність” і, як наслідок, – загибель приблизно чверті актів, В. К. Новаковський пропонує включити вцілілі документи у другу чергу для евакуації, “оскільки акти першої черги Історичного архіву мають більше значення, ніж радзивілівські”. На його думку, для їхнього відвантаження знадобляться три вагони. Далі мінський архіваріус дорікає своєму польському колезі в бездіяльності у частині впорядкування документів Несвізького архіву: “Як це не дивно, хоч уже минуло два роки з часу відправлення Віленського архіву, але все ще не всі акти відіслано. Невелика частина віленських актів, перемішаних з радзивілівськими, знаходиться в будинку Історичного архіву, хоч я й просив п. Студницького кілька разів упорядкувати радзивілівські акти і для них виділив кімнату з тим, щоб їх можна було скласти з толком. А при складанні можна буде остаточно відібрати віленські акти, але досі ним нічого не зроблено; після останнього відправлення віленських актів радзивілівські акти дуже пошарпані, необхідно їх терміново підібрати, оскільки, знаходячись у проході, вони будуть заважати у випадку евакуації”¹⁹.

Згідно з відомостями діловодних документів радянських архівних органів, що спирались, у свою чергу, і на вказаний вище план евакуації, а

також свідченнями осіб, які працювали в період окупації в Державному архіві Мінської області, було встановлено, що “в червні 1944 р. вивезено до міста Опава (Троппау) 3 вагони документальних матеріалів архіву князів Радзивілл. Вивезення документів здійснював професор Студницький за наполяганням княгині Радзивілл, яка проживала в той час у м. Троппау”²⁰.

Ці дані посередньо підтверджуються й рефератом Студницького, хоч у ньому відсутні найцікавіші щодо встановлення маршруту переміщення Несвізького архіву розділи, а саме: “5. Небезпека відправлення Радзивіллівського архіву до Німеччини. 6. Направлення Радзивіллівського архіву до Чехословаччини. 7. Як я потрапив до Радуні”.

А останнім місцем перебування “мінської” частини Несвізького архіву поза Білоруссю стала Рига. Саме звідси на початку травня 1946 р. були передані, як зазначається у відповідному документі, поряд з іншими такі фонди: 5. Архів князів Радзивіллів; 6. Архів князів Вітгенштейн²¹.

Архівні документи білоруського походження продовжували надходити до республіки впродовж першого повоєнного десятиріччя й із Німеччини. Це було обумовлено пошуками й ідентифікацією культурних цінностей, вивезених нацистами з окупованих територій Союзу РСР, які здійснювалися Радянською військовою адміністрацією в Німеччині (РВАН). Щоправда, в цей період з Німеччини подеколи вивозилися й архіви, свого часу захоплені нацистами на окупованих територіях Франції, Бельгії, Голландії (вони, як відомо, склали так званий Особливий архів СРСР, що проіснував закритим майже півстоліття), а також інші архівні зібрання, що не входили до складу переміщених архівів. Підтвердженням останнього може слугувати приклад із документальними матеріалами, виявленими РВАН у Пруському королівському архіві, що стосувалися Радзивіллів і Собеських. Їх було передано в розпорядження ГАУ МВС СРСР. Про це заступник начальника останнього С. Кузьмін інформував 8 жовтня 1948 р. керівника архівної служби Білорусі А. Азарова, одночасно висловлюючи думку про доцільність передання цих матеріалів на зберігання до філіалу ЦДІА БРСР у м. Гродно. До листа С. Кузьміна додавались описи цих матеріалів на семи аркушах²².

Зміст листа-відповіді з Мінська від 29 жовтня 1948 р. роз’ясняє долю частини Радзивіллівського архіву, що знаходилася перед війною в АН БРСР і була вивезена, як уже зазначалося вище, в червні 1944 р. до Троппау (“У 1946 р. частина документів (понад два вагони) повернута з Вільнюса²³ до Мінська і передана на зберігання в Держархів Мінської області, оскільки фамільний фонд Радзивіллів в основному утворився на території колишньої Мінської губернії”) і повідомляє думку білоруського архівного керівництва щодо виявлених у Пруському королівському архіві документів (“Вважаємо за доцільне залишити фонд Радзивіллів у Мінську, приєднавши до нього те, що в Пруссії знайдено, а фонд Собеських передати у Гродно”)²⁴.

17 листопада того ж року описи матеріалів Радзивіллів і Собеських були повернуті в Москву на вимогу начальника відділу комплектування ГАУ МВС СРСР капітана Голубцова. Однак, очевидно, перед цим з них

були зняті рукописні копії, що нині зберігаються у справі фонду 694 (Радзивілли, князі), т. 1²⁵. У 1949 р. матеріали Радзивіллів і Собеських надійшли в Держархів Мінської області, де у той час зберігався фонд Радзивіллів, у неопрacьованому вигляді, тому їхню кількість було визначено приблизно. (По опису значилося близько 100 тек документів Радзивіллів і більш як 200 тек Собеських). У 1962 р. після науково-технічного опрацювання було сформовано 418 справ із документів Радзивіллів і Собеських, що раніше знаходилися в теках. Радзивіллівські матеріали склали опис 8 фонду 694 (Радзивілли, князі). Стосовно ж документів Собеських, то, враховуючи їхнє походження (вони не мали відношення до Білорусі), було вирішено створити з них суміжний з Радзивіллівським фонд (№ 695), у складі якого й зберігати ці матеріали, не зазначаючи їх в облікових документах і не видаючи дослідникам. У 1947 р. цей фонд було ліквідовано як самостійний, а його матеріали включено у Радзивіллівський у складі опису 12.

Викликає інтерес і ще одна історія, пов'язана з Радзивіллівським архівом. Вона мала місце наприкінці 1950-х – у 1960-ті роки, коли відбувався обмін архівними матеріалами з урахуванням їхнього походження між Білоруссю й Литвою.

14 березня 1959 р. у Вільнюсі відбулася нарада щодо взаємного обміну документальними матеріалами між державними архівами Литви і Білорусі. Литовську сторону на ній представляли начальник Архівного відділу МВС Литви С. А. Розаускас, директор ЦДІА Литовської РСР Д. П. Бутенас та ін. Від Білорусі на нараді були присутні заступник начальника Архівного управління МВС Білоруської РСР В. І. Гурський, начальник відділу комплектування Архівного управління Т. А. Трухіна. Загальносоюзне архівне відомство представляли його відповідальні працівники Л. Л. Смоктунович і В. В. Цаплін.

Як свідчить протокол наради, на ній були розглянуті претензії Архівного управління Білоруської РСР на частину документальних матеріалів колекції Муравйова²⁶, а також взаємні претензії на документальні матеріали Радзивіллівського архіву, що зберігалися в обох республіках, та ін.

Заслуговують на увагу підходи литовських і білоруських архівістів до вирішення питання про долю цих двох архівних зібрань. Відразу ж відзначимо, що вироблені комісією проекти висновків по Муравйовській колекції і Радзивіллівському архіву не задовольнили сторони. Д. П. Бутенас утримався від підписання висновків у тій їх частині, де зазначалося: “1. Розфондувати колекцію “Архів Музею графа М. Н. Муравйова”; 2. Фонди і частини фондів усіх установ, що діяли на території, яка увійшла до складу Білоруської РСР, передати у відповідні держархіви БРСР; 3. Фонди і частини фондів усіх цивільних і тимчасових військових установ (Тимчасового польового аудиторіату, військових начальників та ін.), що діяли на території, яка увійшла до складу Литовської РСР, залишити на подальше зберігання в ЦДІА Литовської РСР; 4. Матеріали штабу Віленського військового округу підлягають переданню до ЦДВІА СРСР у м. Москві, однак, враховуючи ту обставину, що вони вкрай необхідні для вивчення історії литовського народу, залишити їх тимчасово в ЦДІА Литовської РСР. Строки зберігання вказаних матеріалів у ЦДІА Литовської РСР погодити з ГАУ МВС СРСР”²⁷.

Заперечення і поправки з боку В. І. Гурського і Т. А. Трухіної викликало формулювання проекту висновку по Радзівіллівському архіву, на якому наполягали литовські архівісти: “Беручи до уваги, що комплекс документальних матеріалів, відомий під назвою “Фонд Радзівіллів”, становить колекцію, аналогічну колекції “Архів Музею графа М. Н. Муравйова”, вивчити питання, пов’язані з доцільністю розфондування цього комплексу...”²⁸. Вони вважали (і цілком справедливо, на наш погляд!), неправильним твердити без належного вивчення матеріалів, що фамільний фонд Радзівіллів є колекцією, аналогічною Муравйовській, а, з огляду на це, – таким, що може бути розформованим.

Тим не менш, на нараді було прийнято рішення передати з держархівів Литви до держархівів Білорусі документи білоруського походження: із ЦДІА Литви – 622 справи, із ЦДА Литовської РСР – 937 справ, у т. ч. 274 справи Білоруського музею ім. І. Луцкевича, з Держархіву м. Каунаса – 39 справ. Водночас із Білорусі до Литви мали бути передані: із ЦДАЖР БРСР – 13 справ, із ЦДІА БРСР – фонди правління Віленського учбового округу (52 спр.), Віленського округу шляхів сполучення (2826 спр.), з філіалу ЦДІА БРСР у м. Гродно – 197 спр., з Держархіву Молодечненської області – фонди віленських окружного земельного управління за 1920–1933 рр. (7969 спр.), воєводського управління за 1920–1939 рр. (6313 спр.), з Держархіву Мінської області – фонди Віленського цензурного комітету за 1806–1865 рр. (252 спр.) та інші цензурні фонди (всього – 731 спр.)²⁹.

Водночас учасники наради визначили фонди, які потребували вивчення на предмет їхнього передання до Білорусі з Литви і навпаки. До першої категорії ввійшли – інвентарі, люстрації та інші акти по Гродненській губернії за 1623–1799 рр. (208 спр.), фонд Попечителя Білоруського учбового округу за 1829–1832 рр. (1404 спр.), що зберігалися в ЦДІА Литви, а також фонди ЦДА Литовської РСР – Ради Міністрів БНР (71 спр.), Білоруської гімназії у Вільно (132 спр.), Білоруського національного комітету у Вільно за 1919–1938 рр. (55 спр.), Центральної білоруської ради Віленської і Гродненської областей за 1917–1927 рр. (13 спр.), Білоруського студентського союзу при університеті Ст. Баторія за 1920–1939 рр. (58 спр.) та ін.

Другу категорію склали такі фонди ЦДІА БРСР: “русских каденций” Скарбового трибуналу за 1661–1682 рр. (6 спр.), Головного литовського трибуналу (12 спр.) та ін. Як побачимо далі, частину цих фондів було переміщено в 1960 р., інші ж, як і раніше, залишаються там, де вони знаходилися в 1950-ті роки і, цілком зрозуміло, з урахуванням зміни політичної ситуації вже ніколи не будуть повернуті в місця їхнього походження (в одних випадках) чи передані як жест доброї волі у зв’язку з їх належністю Білорусі (в інших випадках).

Що стосується спірних питань, пов’язаних з визначенням фондової приналежності щодо Радзівіллівського архіву, то дискусії по них були продовжені наступного року, після вивчення фонду литовськими архівістами. Із 6 по 23 червня 1960 р. наукові співробітники ЦДІА Литовської РСР Г. К. Орда і Р. І. Фіркович ознайомились зі складом та структурою фонду 694 (Радзівілли, князі) Держархіву Мінської області і за підсумка-

ми своєї роботи склали протокол, головний висновок якого зводився до такого: “Групу матеріалів під назвою “Радзивілли, князі” не можна вважати єдиним фондом, оскільки: а) вони охоплюють здебільшого документацію чотирьох окремих ординацій: Несвізької, Клецької, Давидгрудецької (sic! – *М. Ш.*) і Слуцької, які з 1586 р. ніколи не були об’єднані в єдине володіння і переважно належали різним лініям роду Радзивіллів. Ординації є, по суті, різними фондами як установи певного характеру, створені на основі договорів між Радзивіллами... ; б) групи матеріалів родів Кишків, Завишів, Огінських, Лемінгів, Собеських, Вишневецьких, Сапегів, Зіберг-Плятерів і Вітгенштейнів за своїм характером і походженням відрізняються від матеріалів ординацій. Отже ... вказані групи сімейних матеріалів нарівні з ординаціями можна визначити як окремі фонди...”³⁰.

Пов’язуючи структуру Несвізького архіву з питанням про його матеріали, що належали до профілю Литовської РСР, литовські архівісти вважали, що до останніх слід віднести фонд кн. Вітгенштейнів (близько 3 тис. справ), матеріали по Біржанському князівству (близько 425 справ), 5 справ “фонду Огінських” та деякі інші.

Цілком зрозуміло, такий висновок литовських архівістів не міг не викликати відповідної реакції з боку їхніх білоруських колег. 25 липня 1960 р. на адресу ГАУ при Раді Міністрів СРСР були надіслані копії протоколу Г. К. Орди і Р. І. Фіркович, а також 9-сторінковий “Висновок про фондову і профільну належність документальних матеріалів колишнього Несвізького архіву князів Радзивіллів” (підписано Т. А. Трухіною, начальником відділу дореволюційних фондів Держархіву Мінської області Т. Є. Леонтьєвою і погоджено з А. І. Азаровим, завідувачем Архівного відділу при Мінському облвиконкомі Ф. М. Кругловим і начальником Держархіву Мінської області І. В. Роціним). Автори останнього, спираючись на відповідні нормативно-методичні документи з науково-технічного опрацювання фондів особового походження, категорично не погоджувались з висновками литовських архівістів, які пропонували, по суті, роздробити родовий фонд, що природно склався. Головний висновок документа: “Претензії архівістів Литви на документальні матеріали зі складу фонду Радзивіллів, що нібито належать до профілю держархівів Литовської РСР, є необґрунтованими”³¹. Як виняток, автори висновку допускали передавання в Литву кількох біржанських справ, указаних литовськими архівістами.

Наостанок білоруські архівісти інформували загальносоюзне архівне керівництво про те, що ними звернуто увагу литовських колег на необхідність, *враховуючи наявність частини матеріалів фамільного архіву Радзивіллів у Головному архіві давніх актів у Варшаві, поставити питання про передання цих матеріалів до держархівів Радянського Союзу або мікрофільмування їх* (виділено мною. – *М. Ш.*). “При цьому слід мати на увазі, – зазначали вони, – що Варшавський архів Радзивіллів утворився в 20–30-х роках ХХ ст. у зв’язку з переміщенням до Варшави Радзивіллами значної за обсягом і найціннішою за змістом частини свого архіву із Несвіжа”³².

Отже, ці побажання-пропозиції майже п’ятдесятилітньої давнини, що виходили від білоруських архівістів, вдалося реалізувати, хоч і у формі повернення мікрофотокопій, лише сьогодні.

Щоправда, заради справедливості слід відзначити, що ще в 1966 р. ЦДІА Литовської РСР одержав від ЦДАЖР СРСР мікрофотокопії документів 25-го розділу (за систематизацією Б. Туган-Тауроґінського) варшавської частини Несвізького архіву кн. Радзивіллів і через рік поділився дублікатами з них зі своїми мінськими колегами³³.

Наприкінці зазначимо, що відразу ж після 28 листопада 2007 р., коли відбувся обмін мікрофотокопіями, про який ішлося на початку статті, її автор зустрівся з керівниками трьох провідних архівних установ Білорусі – НІАБ, НАРБ і БДАМЛІМ – А. К. Голубович, В. Д. Селеменевим і А. В. Запартико з метою вислухати їхню думку щодо перспектив та форм організації роботи з виявлення документів профілю їхніх архівів, що знаходяться за межами країни (ширше – зарубіжної архівної білорусіки). Усі директори архівів однозначно висловилися за необхідність налагодження активнішого обміну вторинною інформацією (у формі описів, оглядів фондів, путівників та ін.) з профільними зарубіжними архівами. Сучасні автоматизовані архівні технології, включаючи й Інтернет-ресурси, відкривають можливість робити це значно економніше й оперативніше, ніж раніше. Перспективною є також підготовка спільних довідкових видань по фондах зарубіжних архівів, що є важливими для Білорусі. Така робота вже ведеться НАРБ спільно з РДАСПІ (Москва) та РДІА (С.-Петербург): готуються довідники видового характеру (за постановами ДКО СРСР, що стосуються Білорусі), тематичного (за документами Білоруського товариства в Петрограді з надання допомоги постраждалим від війни) та ін.

Публікація (електронна чи традиційна) описів справ найбільш важливих фондів, що зберігаються в білоруських архівах і становлять інтерес не тільки для білоруського, а й зарубіжного користувача, є також ефективною формою в плані обміну вторинною інформацією. Досвід такої роботи вже є, про що свідчить видана 2007 р. перша частина опису фонду ЦК КПБ за 1918–1941 рр., що зберігається в НАРБ. Її редактори й укладачі небезпідставно вважають, що наявні в ній розділи про діяльність у 1920-ті рр. в структурі вищого партійного органу Білорусі Польського, Литовського, Латвійського бюро, не можуть не зацікавити архівістів цих країн і викликати еквівалентного обміну інформацією, що цікавить білоруську сторону.

Не слід відмовлятися, вважають керівники архівних установ, і від обмінів традиційними переліками виявлених профільних документів, формулюючи з них автоматизовані бази даних, доступні не тільки для внутрішнього користування співробітників архівів, а й для дослідників, які працюють в їхніх читальних залах. Формою співробітництва в галузі обміну інформацією, що добре зарекомендувала себе, залишається підготовка спільних із зарубіжними архівістами документальних видань (така практика широко застосовується НАРБ), у ході якої в небілоруських архівах виявляють численні документи, які можуть у формі мікрокопій (ксерокопій, цифрових копій) передаватися до архівів Білорусі.

Доволі ефективними можуть бути і двосторонні угоди (на рівні державних архівних служб чи конкретних архівів) з метою виявлення кожною зі сторін відповідних документів. Так, українські архівісти запропонували своїм білоруським колегам виявляти у своїх сховищах архівну україніку; в той же час вони готові виявляти в себе архівну білорусіку.

І, нарешті, останнє. Поділяючи думку про непродуктивність використання лозунгової тактики типу “повернути з-за кордону білоруські архіви!”, архівісти Білорусі спільно з музейними, бібліотечними працівниками, однак, докладають зусиль у напрямі повернення на батьківщину культурних цінностей білоруського походження. Ця робота, як і вирішення питань про включення пам’яток білоруської культури, що знаходяться за кордоном, до всесвітнього культурного та наукового обігу шляхом їх спільного використання, є дуже важливою.

Документальна спадщина, як одна зі складових культурних цінностей, покликана стати предметом плідної співпраці з її вивчення, збереження і спільного використання представниками всіх зацікавлених сторін.

¹ Див. напр.: *Селицкая Л.* 160 тысяч кадров о Радзивиллах // Советская Белоруссия. – 2007. – 29 ноября.

² Див., напр.: *Шумейко М. Ф.* Собрать рассеянное: О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем. – Мн., 1997; *Шумейка М.* Гісторыка-прававыя і маральна-этычныя аспекты рэстытуцыі ў адносінах да беларускіх архіваў // Архивы и делопроизводство. – 2000. – № 4. – С. 91–100; № 5. – С. 121–129; *Шумейко М.* Проблемы реституции архивов на Первом съезде исследователей белорусской археологии и археографии // Архивы и делопроизводство. – 2006. – № 1. – С. 93–99; *Шумейко М.* О реституции и совместном использовании архивных материалов (фрагменты из истории белорусских архивов) // Архивы и делопроизводство. – 2006. – № 4. – С. 78–85.

³ *Гярновіч Т. Д.* Беларускія архівы пад час Другой сусветнай вайны: да пытання пошукаў і рэстытуцыі // Архивы и делопроизводство. – 2005. – № 5. – С. 105–108; *Ї ж.* Рэстытуцыя польскіх архіўных каштоўнасцей з БССР у 1920–1960-я гг. // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мн., 2006. – Вып. 7. – С. 21–35; *Ї ж.* Проблема архіўнай рэстытуцыі в сучасным нацыянальным законодавстві (Порівняльний аналіз нацыянальных традицій Білорусі, Росії, України та Польщі) // Архіви України. – 2007. – № 1–3. – С. 86–94.

⁴ Заграничная архіўная Беларусіка. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі 25–26 красавіка 1996 г. – Мн., 1998; Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты). Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, якая адбылася ў Мінску пад эгідай ЮНЕСКО 19–20 чэрвеня 1997 г. / Вяртанне – 4. – Мн., 1997; Програма ЮНЕСКО “Память мира”: деятельность библиотек, архивов, музеев по сохранению документального наследия. Материалы международной научной конференции (Минск, 30 ноября – 1, 2 декабря 2006 г.). – Мн., 2007 та ін.

⁵ *Козлов В. П.* Архивы России в зеркале средств массовой информации 90-х годов XX века. – М., 2003. – С. 80.

⁶ Програма ЮНЕСКО “Память мира”... С. 10–11.

⁷ Див.: *Леонтьева Т. Е.* Несвижский архив князей Радзивиллов (Обзор документальных материалов) // Научно-информационный бюллетень Архивного управления при Совете министров БССР. – 1961. – № 2 (9). – С. 12–25; *Smolenska B., Zielinska T.* Archiwa prywatne w Archiwum Głównym w Warszawie (Archiwa magnackie) // Archeion. – 1962. – Т. 38. – С. 187–193; *Zielinska T.* Archiwa Radziwillow I ich tworcy // Archeion. – 1978. – Т. 66. – С. 105–130; *Ульяновський В.* “Русское дело в Северо-Западном крае” через призму історії магнатських архівів Сапег та

Радзивіллів у XIX ст. – К., 1998; *Голубович А. К., Михальченко А. Н.* Основное содержание виртуального архива князей Радзивиллов // *Вяртанне.* – Мн., 2002. – Кн. 7. – С. 12–42; *Высоцкая Н. Ф., Михальченко А. Н.* О Несвижской коллекции по документам ЦК КПБ 1939–1941 гг. // Там же. С. 73–100; *Латушкін А. М.* Нясвіжскі архіў князёў Радзівілаў у канцы XVIII – першай палове XX ст. Аўтарэф. дыс. на соіск. вучонай ступ. канд. гіст. навук. – Мн., 2007 и др.

⁸ *Вяртанне.* – Мн., 2002. – Кн. 7. – С. 90.

⁹ Детальніше про це див.: Эшалон з Вільні ў Мінск // *Беларуская мінуўшчына.* – 1995. – № 2. – С. 24–28; *Архивы и власть (К истории документальных собраний бывших Виленского и Витебского центральных архивов древних актов)* // *Археографический ежегодник за 1995 год.* – М., 1997. – С. 127–140.

¹⁰ Вона опублікована нами в додатку до книги: *Собрать рассеянное...* – С. 112–114. Повторно опублікувавши записку, Н. Ф. Висоцька і А. Н. Михальченко (з посиланням на нашу публікацію) помилково датували її 2 березня 1940 р. (*Вяртанне.* – Мн., 2002. – Кн. 7. – С. 99–100).

¹¹ По суті, це був короткий інвентарний опис Несвізького архіву, систематизований укладачем по 30-ти розділах, 10 з яких були залишені в Несвіжі, а 20 вивезені у Варшаву. Нині він опублікований у кн.: *Вяртанне.* – Мн., 2002. – Кн. 7. – С. 16–42.

¹² Цит. за кн.: *Шумейко М. Ф.* *Собрать рассеянное...* – С. 113.

¹³ Так у тексті.

¹⁴ *Шумейко М. Ф.* *Собрать рассеянное...* – С. 113–114.

¹⁵ В. Гізберт-Студницький (1874–1962), професіональний архівіст, з 1909 р. працював у міському архіві Вільно, в 1917–1918 рр. – архівним референтом у Міністерстві землеробства і державного майна Польщі, з 1923 р. по вересень 1939 р. очолював створений у Вільно на базі колишнього Віленського центрального архіву давніх актових книг Історичний архів Польщі. Після закінчення Другої світової війни емігрував у США, де проводив культурно-просвітницьку роботу серед польських емігрантів. Очевидно, його заняття політичною публіцистикою в 1920–1930-ті рр. дали підстави В. І. Пічеті характеризувати В. Гізберт-Студницького як “заклятого ворога Радянської Білорусії”.

¹⁶ Користуючись нагодою, висловлюю вдячність директору НІАБ А. К. Голубович за можливість ознайомитися зі справою фонду 694. Що ж стосується наявного в ній реферату, то мова йде про два його варіанти. Перший (неповний) датовано 4 лютим 1945 р.; другий складено навесні 1943 р., коли Студницький приїхав у Мінськ і займався за наказом німецького архівного начальства упорядкуванням Несвізького архіву. Це підтверджується його листом із Мінська від 3 червня 1943 р. очевидно на ім'я архівного радника при Генеральному комісаріаті Білорусії д-ра Рааля, в якому він, зокрема, пише: “На днях надішлю Вам реферат, який я написав для свого найближчого начальства в Мінську і архівного відділу в рейхкомісаріаті щодо Несвізького архіву кн. Радзивіллів” (НАРБ, ф. мікрофільмів, т. 454, рол. 16, к. 208–209). До речі, тут же автор листа підтверджує факт свого приїзду в Мінськ у квітні 1943 р. і дає характеристику стану Радзивіллівського архіву: “... з 1 квітня я вважаюся на службі у тутешньому Генеральному комісаріаті. З великою цікавістю знайомлюсь з Радзивіллівським архівом, який знаходиться у страшенному безладі. Треба було будинок Академії звільнити упродовж 48 годин, дуже швидкі темпи перевезення архіву не сприяли доброму зовнішньому вигляду актів” (там само).

¹⁷ Нині тут розміщуються республіканські архів-музей літератури і мистецтва та архів науково-технічної документації.